

Könül Ümüd qızı Eyvazova ⁴⁵

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ AREAL XARAKTERLİ QOHUMLUQ MÜNASİBƏTLƏRİ BİLDİRƏN BƏZİ SÖZLƏR

Giriş. Türk dillərinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Türkcənin qədim tarixi izləri, onun müxtəlif dövrlərdəki böyük nüfuzu və bu dildə meydana gələn bəşəri əhəmiyyətli əsərlər onu geniş coğrafiyanın ünsiyyət vasitəsinə çevirmişdir. Təbii ki, milli dilin dövlət səviyyəsində təsbiti və inkişaf etdirilməsi onun sosial-idraki potensialını zənginləşdirdiyi kimi, ədəbi-mədəni abidələrin də bu dildə yaranması onu daha da formalaşdırır, məişət dili səviyyəsindən daha yüksək dairələrin kommunikativ sferasına yüksəlir. Bütün mürəkkəb tarixi proseslər zəminində türk dilləri müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqələrdə olmuş, bu əlaqələr fonunda öz immunitetini qoruyub saxlamış və öz lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, təmasda olduğu dillərin də söz varlığına ciddi təsir göstərmişdir. Dilin leksikası mütəhərrik olduğu üçün türkcənin leksik-semantik quruluşunda zamanla dəyişikliklər olsa da, vaxtilə xalq dilində və ədəbi səviyyədə işlək olan sözlər tamamilə türkcənin yaddaşından silinməmişdir. Bu gün türkologiyanın tədqiqat obyekti olan yüzrlə abidənin dilində aparılan araşdırmalar əminliklə onu deməyə əsas verir ki, qədim dövrdə və orta əsrlərdə türkcədə müşahidə olunan xeyli sayda söz və ifadələr bugünəyən-ayrı müasir türkcələrin ədəbi dil və dialektləri səviyyəsində öz izlərini qoruyub. Bu sözlərin bir hissəsi ya tamamilə yeni mənaya transfer olmuş, bir hissəsi müəyyən fonetik fərqlərlə varlığı saxlanmış, ya da müəyyən leksemlərin, ifadələrin və deyimlərin komponentində daşıyıcı qalmışdır. Bu baxımdan müasir türk və Azərbaycan dillərinin dialektlərində türkcənin qədim izlərini əks etdirən çox sayda leksik vahidlər var ki, onların müəyyən qismi ortaq, müəyyən qismi isə areal xarakterli sözlərdir. Ortaq leksika mövzusunda türkoloji dilçilikdə daha çox toxunulduğundan biz araşdırmada areal xarakterli leksemlər, xüsusilə qohumluq münasibətləri bildirən sözlər üzərində dayanacağıq.

Türk və Azərbaycan dili şivələrində areal xarakterli qohumluq bildirən sözlər. Azərbaycan türkologiyasında dialekt leksikasının tədqiqində daha çox üç meyar – ad, əlamət-keyfiyyət və hərəkət bildirən sözlər əsas götürüldüyündən biz də çalışmamızda bu ənənəni davam etdirməyi məqsəduyğun sayırıq. Qeyd edək ki, leksik quruluşun öyrənilməsində əsasən Fərhad Zeynalovun təsnifatına istinad olunur və bu gün də araşdırmaların strukturu bu yöndə qurulur (10, s. 39; 8, s. 26). Biz də həmin bölgüyə dayanaraq, hər iki türkcənin şivələrindəki areal xarakterli sözləri belə qruplaşdırırıq: a) areal xarakterli ad bildirən leksemlər; b) areal xarakterli əlamət və keyfiyyətin daşıyıcısı olan leksemlər; c) areal xarakterli hərəkət ifadə edən leksemlər. Bu baxımdan hər iki dilin lüğət tərkibində önəmli yer tutan ad bildirən leksemlərə qohumluq, adət-ənənələr, heyvan, bitki, təsərrüfat, ümumən, həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı lüğəvi vahidlər daxildir. Məqalədə qohumluq ifadə edən leksik vahidlər araşdırıldığından hər iki türkcədə bu qrupdan bəzi terminlərin işlənmə özəlliyinə diqqət yetiriləcəkdir.

Professor Fərhad Zeynalov türk dillərində qohumluq və onunla əlaqəli ayrı-ayrı münasibətləri ifadə edən leksemləri şərti olaraq iki qrupa ayırır: a) qan qohumluğu ilə bağlı olan terminlər: b) kəbin, nikahla bağlı terminlər. Müəllif qan qohumluğu ifadə edən sözlərə *oğul, qız, bacı, qardaş, ata, ana, baba, nənə, dədə, nəvə, nəticə, əmi, dayı, xala, bibi* və s. terminləri aid etmişdir (10, s. 44).

Türk dillərində qohumluq ifadə edən sözlər digər dillərlə müqayisədə daha zəngindir. Bu, türk toplumunda ailə və qohumluq əlaqələrinin qədim tarixə və sağlam təməllərə dayandığının əyani göstəricisidir. Bu qrup lüğəvi vahidlərin əksəriyyəti ümumtürk səciyyəsi daşıdığından çağdaş türkcələrin dialektlərində də öz izlərini saxlamaqdadır. Qeyd edək ki, qohumluq terminləri ilə bağlı etimoloji araşdırmalar qədim köklərin bir mənbəyə dayandığını ortaya çıxarsa da, onların işlənməsində müxtəlifliklər də özünü göstərir. Həç şübhəsiz ki, diferensiasiya prosesinin başlamasından sonra türkcələrin müstəqil inkişaf yolu keçməsi fərqli dil təzahürlərinin yaranması ilə müşayiət olunmuşdur.

Qohumluq adları hər bir dilin özünəməxsusluğunu, zənginliyini, tarixi təcrübəsini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini əks etdirən vacib kriteriyalardan biridir. Qohumluq əlaqələrinə əskidən xüsusi önəm verən türklərin müsəlmanlığı qəbul etməsindən sonra, islamda qohumluğa verilən mühüm dəyər bu münasibətlərin daha da möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Elə “qohum” leksemi də ərəbcədə “qövm” sözündən olub “qohum- əqrəbə”, “tayfa” və “bir nəsilədən olan” anlamlarını ifadə edir. Bu baxımdan oğuz qrupuna daxil edilən türk və Azərbaycan dillərinin həm ədəbi, həm də dialektləri səviyyəsində qohumluq anlayışı bildirən çox sayda sözlər var ki, bunların bir qismi forma və məzmunca areal xarakter daşıyır. Bu qrup sözlərin çoxluğunu və məqalənin həcmi nəzərə alaraq, onlardan yalnız bəziləri üzərində dayanacağıq.

Aba. Ümumtürk mənşəli olan bu söz çağdaş türk dillərində fonetik fərqliliklə müşahidə olunur. Məsələn, qırğızcada bu leksik vahid yaşlı şəxslərə müraciət, türkməncədə “ata”, xakascada son saitin uzanması nəticəsində “böyük qardaş” mənalarını ifadə edir. “Divanü-lüğət-it türk”də oğuzcaya məxsus leksem kimi ata və ana mənalarında işlənməmişdir. Z. Teymurlu yazır ki, “*müasir türk dilində aba sözü işlənmir. Lakin bu sözün digər fonovariantı olan əbə sözünə türk ədəbi dilində təsadüf olunur*” (8, s. 27). Qeyd edək ki, türk dili şivələrində **aba** sözü aşağıdakı anlamları ifadə edir: a) **böyük bacı – abla** (Afyon Karahisar, Uşak, Isparta, Denizli, Balıkesir və çevresi, İzmir, Manisa, Kütahya, Eskişehir, Sakarya və s.); b) **ana** (Eskişehir, Tokat, Kars, Erzurum, Erzincan, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Antalya və s.); c) **ögey ana, analıq** (Eskişehir, Burdur, Zonguldak, Sivas, İçel və s.); ç) **nənə** (Elazığ, Maraş, Antalya, Niğde); d) **qayınana** (Gaziantep); e) **əmi/dayı/qardaş arvadı** (Eskişehir, Bolu, Zonguldak, Çankırı, Urfa, Gaziantep,

⁴⁵ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı kenul.khali93@mail.ru

Konya və s.); e) *bibi* (Yakakayı – Eskişehir, Emirler - Niğde); ə) *xala* (Aliköy – Zonguldak, Dağınkusu – Rize, Nevşehir); f) *həddi-bülüğa çatmış qız, bacı* (Uşak, Isparta, Denizli); g) *ata* (Garipköy – Denizli, Eymir – Aydın, Mardin, Milas - Muğla); ğ) *xanum, xanum əfəndi* (Burdur, Bursa, Kütahya, Afşin – Maraş, Ankara) (Bax: 9).

Bu leksik vahid Gədəbəy, Quba, Zəngilan, Neftçala şivələrində *ata*, Təbriz, Cəbrayıl, Şəmkir, Qax şivələrində *ana*, Təbriz şivəsində *nənə*, “abay” şəklində Qax şivəsində *xala*, Şəki şivəsində *ləzgi arvadı*, Çəmbərək şivəsində *bacı*, Dərbənd şivəsində *baba, nənə* Culfa Ordubad, Şahbuz şivələrində *ata, baba, nənə* mənalarında işlənir (Bax: 2; 6). Leksemin hər iki türkcədə işlənmə özəlliyini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onun əhatə etdiyi mənaların əksəriyyəti üst-üstə düşür; ancaq türk dilində *bibi, qayınana, analıq, əmi/dayı/qardaş arvadı, xanum* mənaları Azərbaycan dilinin dialektlərində qeydə alınmamışdır. Həmçinin türk dili şivələrində bu söz “çobanların, köçərilərin geyindiği uzun yaxasız yapıncı, kəpənək”, “ağ yundan toxunulan kilim növü”, “yun çəkələ”, “palto” mənalarında da qeydə alınır ki, bu anlamlar dilimizin şivələrində müşahidə olunmur. Deməli, *aba* sözünün *bibi, qayınana, analıq, əmi/dayı/qardaş arvadı, xanum* və sonuncu qeyd olunan mənaları yalnız türkcənin şivələrinə aid olub areal xarakter daşıyır.

Burada bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, hər bir şivənin daxilində leksemin fərqli anlayışları ifadə etməsi özlüyündə areal səviyyə daşıyır. Belə ki, *aba* sözünün türk dilinin ayrı-ayrı şivələrində müxtəlif qohumluq anlayışlarını və fərqli varlıqların adını ifadə etməsində bu fakt öz əksini tapır. Ona görə də təkcə hər iki türkcənin şivələrinin müqayisəsi səviyyəsində deyil, həm də onların öz dialektlərində daxilində eyni anlayışı ifadə edən fərqli leksik vahidlərin və ya fərqli anlayışların ifadəçisi olan bəznər sözlərin sinonimik və omonimik paralelliyi areal xarakterə malikdir.

Ana. Bu söz müxtəlif fonetik variantlarda türk dillərində işlənməkdədir. Əski türk abidələrində *ög/ök/ana* şəkillərində yer almış bu leksem uyğurcada *ög*, M. Kaşğarının “Divan”-ında *ana/apa*, oğuzcada *hana*, qıpçaqçada *ana* fonoformalarında işlənməmişdir. F. Zeynalov yazır ki, “*ana qavramı çağdaş türk dillərində areal səciyyə daşıyan fərqli leksemlərlə ifadə olunur: əcə (başqırd), əje (qazax), eje (türkmən), opa (özbək) və s.*” (10, s. 48). Dilimizin şivələrində “ana” anlamını əks etdirənciyi/*ciji* sözləri geniş yayılmışdır.

Maraqlıdır ki, müasir türk ədəbi dilində bu leksem “anne” fonoformasında işlənsə də, dialektlərdə, həmçinin ədəbi dildə bir çox söz birləşmələrinin tərkibində aktivliyi ilə müşahidə olunur: *ana dili, ana haber, ana hat, ana çizgi* və s. Türk dilinin Diyarbakır, Trakya, Erzurum, Elazığ şivələrində “ana” leksemi aktiv şəkildə işlənir. Söz Erzurumda *ano*, Ordu şivəsində *anō* fonoformasında ünsiyyətə xidmət edir.

Ana sözü türk dili şivələrində areal səciyyəli digər mənaların da daşıyıcısı kimi çıxış edir: a) əsas, təməl, əsil (Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Samsun, Amasya...); b) dəyirmanı da təkərə su buraxan qövs (Çanakkale, Giresun, Trabzon); c) Çay və ya göl kimi suyun axdığı əsas yataq (Edirne, Bilecik); ç) Torpaq qazılan zamanı yaranan alt təbəqə, sərt torpaq (Kayseri); d) ağacın gövdəsi (Denizli) və s. (Bax: 9).

Bununla yanaşı, türk dili şivələrində *ana* qavramını ifadə edən digər leksemlər də müşahidə olunur: *abla* (Niğde), *abus* (Diyarbakır), *ade* (Kayseri), *nene* (Giresun, Ordu) və s.

Azərbaycan dilinin şivələrində də “ana” qavramını ifadə edən leksik vahidlər rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, şivələrimizdə *aba, çeçə* (Dərbənd), *anna/nənə* (İraq Türkmən), *adey* (Quba), *adlıy* (Zaqatala), *ava* (Qərbi Azərbaycan), *bacı* (Neftçala, Yardımlı), *baci* (Quba), *nənə* (Neftçala, Naxçıvan, Lerik Yardımlı, Zəngilan), *bayı* (Ucar), *baylı* (Cəbrayıl), *biji* (Gəncə), *boba/buva/buba* (Balakən), *bö:yməmə* (Neftçala), *ci://ciyi* (Şəki), *cicə* (Lerik, Yardımlı), *ciji/ciyi* (qərb və şimal-qərb şivələrində), *dide* (Quba), *əbə* (qərb və şimal-qərb şivələrində), *ənnə* (Şəki), *ida/ida* (Qax), *ili* (Göyçay), *mama/mömə* (Bakı, Şamaxı) və s. dialekt sözləri *ana* anlayışının ifadəçisi kimi ünsiyyətə xidmət edir (bax: 2; 6).

Ata. Türk dillərində “ata” qavramını bildirən leksik vahidlərdə öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Çuvaş dilində *atte*, özbəkçədə *ota*, Sibir türkcəsində *ada* fonoformasında olan bu leksem qədim türk yazılı abidələrində də sıx müşahidə edilir. Düzdür, çağdaş türk ədəbi dilində “baba” sözü “ata” kəliməsini üstələsə də, türk dillərində *əcdad* anlamında “ata-baba” sözü də öz işləkliyi ilə seçilir.

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində “ata” anlayışının ifadəçisi olan leksemlər də kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Türk dilinin şivələrində *aba* (Garipköy – Denizli, Eymir – Aydın, Mardin, Milas - Muğla), *ağa* (Bolu, Amasya, Kars və çevresi, Maraş, Malatya, Kayseri və s.), *abba* (Kastamonu), *ade* (Elazığ, Sivas), *ata* (Qars), *atam* (Biqa Yöresi), *akka* (Kayseri), *baba/buba* (əskər şivələr), *bava* (Keban Baskil Ağız Yöresi), *dadaş* (Revan köyleri, Azərbaycan), *dede* (gənc baba – Kerkük, Qars), *ece* (Isparta, Bilecik, Ordu, Konya, Antalya), *ede* (Isparta, Malatya, Kayseri, Adana, İçel, Muğla), *efe* (Erzurum, Van), *gağa* (Kars), *ici* (Giresun, Gümüşhane), *lele* (Kars) və s. sözlərin çoxu forma baxımından ədəbi dilə uyğun gəlsə də, məzmunca fərqlilik nümayiş etdirirlər (Bax: 9).

Türk ədəbi dilində “ata” sözü “Babadan başlayaraq, geriye doğru hər bir ulu baba; ata, baba, əcdad” və “şəxsin keçmişdə yaşamış ağsaqqalları” anlamlarında işlədilir, övladın valideyni anlamında əsasən “baba” leksemi təzahür edir.

Azərbaycan dilinin şivələrində də “ata” qavramının göstərici olan müxtəlif sözlər işlənir. Belə ki, dialektlərdə işlənən *aba* (Dərbənd, Quba, Neftçala, Zəngilan), *abay* (Quba), *ağa* (Qərbi Azərbaycan), *akqa* (Qərbi Azərbaycan, Neftçala, Təbriz), *aqqa* (Saatlı, Zərdab), *amı* (Meğri), *ava* (Qərbi Azərbaycan), *baba* (Təbriz, Füzuli), *dada* (Meğri), *dadaş* (Cənubi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan), *dədə* (Zəngilan, Yardımlı, Təbriz), *didiy* (Zaqatala), *edey* (Dərbənd), *əda/əddə*, *əmə* (Dərbənd), *əmmə* (Şərur), *əmi* (Yardımlı, Neftçala), *əvə* (Zəngilan), *qadaş* (Dərbənd, Quba), *qa:* (Füzuli, Oğuz), *qağa* (Naxçıvan), *qəqə* (Lerik), *lələ* (Neftçala) və s. leksemlər ayrı-ayrı şivələrin leksik vahidləri kimi

ünsiyyətə xidmət edirlər (bax: 2; 6). Şivələrdə işlənən *ağa*, *aqqa* variantları özbək və qazax dillərində “böyük qardaş” mənası bildirən “əkə” fonoforması ilə uyğunluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, qırğız dilində *ake* sözü ata qavramı ilə də ifadə oluna bilər.

Müasir türk dilindəki *baba* “ata” leksemi türk, krım-tatar, qaqauz və az hallarda karaim dillərində də işlənir. Xakas türkcəsində isə hər iki leksem sinonim sayılır. Türkməncədə isə ananın atası “baba”, ata və baba qavramları isə “baba” leksemi ilə ifadə olunur. Bütün bunlarla yanaşı, “ata” sözü *ata yurdu*, *atalar sözləri* (*atasözləri*), *millətin atası* və s. bu kimi birləşmələrdə öz aktivliyi ilə seçilir. Maraqlıdır ki, türkcələrdə mənəvi valideynlik və ögeylik baxımından *atalıq* sözü də işlənir. Türk dilində bu anlayış “babalık” sözü ilə ifadə olunsada, noqaycada *ataj* “baba”, *kart ataj* isə ulu baba, əcdad mənalarında işlədilir.

Türk dilinin Biləcik və Bolu şivələrində “*baba – atanın və ya ananın anası*” anlamında işlənən *appa* sözü həmin fonetik tərkibdə Afyon Karahisar şivəsində “*dağda bitən yabanı ot*”un adını ifadə edir.

Ağa leksemi də türk dillərinin şivələrində areal səciyyəli vahidlərdən hesab oluna bilər. Belə ki, türk dili şivələrində bu söz “böyük qardaş” (Uşak, İzmir, Aydın, Manisa, Balıkeşir, Bursa, Bolu və s.), “ata” (Bolu, Amasya, Kars və çevresi, Maraş, Malatya, Kayseri və s.), “qayın” (Afyon Karahisar, Amasya, Ankara və s.), “qayınata” (Gümüşhane, Artvin) kimi qohumluq anlayışlarını bildirməklə yanaşı, *şeyx*, *seyid* (Balıkesir, Kars), *mülk sahibi* (əskər şivələr), yaşca və titulla böyüklərə xitab mənalarında da ünsiyyətə xidmət edir.

Azərbaycan dili şivələrində bu leksem daha çox *ərar* (İraq-Türkmən), *ata* və *dədə* (Qərbi Azərbaycan) mənalarında təzahür edir. Həmçinin türk dili şivələrindəki “seyid, şeyx” mənalarına Azərbaycan dilində də rast gəlinməkdədir.

Abla leksemi isə daha çox türk dili şivələri üçün xasdır. Türk ədəbi dilində əsasən, böyük bacı, yaşca və titulla böyük xanımlara müraciət mənalarını bildirən bu söz şivələrdə *ana* (Niğdə), *ögey ana*, *analıq* (Amasya), *baldız* (görümce) (Ankara), *əxlaqsız qadın* (İstanbul) mənalarında və xitab məzmununda (əskər şivələrdə) işlənir. Azərbaycan dilinin İraq-türkmən şivəsində müşahidə olunan bu kəlimə “bacı” mənasında öz əksini tapır.

Bu sözün törəmələri olan *abaka* leksemi “böyük bacı”, “bibi” (Rizə) və “əmi” (İzmir, Konya), *abba* kəliməsi “bibi” (Ərzincan, Elazığ, Niğdə), “ata” (Kastamonu), “baba” (İstanbul, Ədirnə, Təkirdağ) və “yaşca böyük əcnəbi qadın” (Kayseri), *abca* “əmi” (Amkara, Çankırı, Kastamonu), *abula* “gəlinbacı, yengə” (Trabzon, Artvin), “həyat yoldaşı” (Dənizli), “baldız” (Dənizli, Adana), *abuş* “böyük bacı”, “ana” (Diyarbakır) mənalarında işlənəlməkdədir. Azərbaycan dili şivələrində isə bu mənaları özündə ümumiləşdirən *aba*, *abay*, *adey*, *adiy* və s. leksemlər müşahidə olunur.

Damat qavramı ifadə edən sözlər hər iki türkcənin dialektlərində işləkdir. Qeyd edək ki, bu qavram qədim türk mənəblərində “küdegü” sözü ilə ifadə olunmuşdur. Yenisey abidələrində də *küdegü* şəklində işlənir; məs.: *-Kanın tülberi, kara bodun, külig kadaşım, sizimə, el eşim ər, üküş ər, oğlan ər, küdegülərim, kız- gəlinlərim, bökmedim*. “Xanımım...qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərdən, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız - gəlinlərimdən doymadım” (Uyuk Turan abidəsi).

N.Üçök güveyni və damat terminlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, *damat* termini yalnız türk dilində işlənir və damat sözünün qızın dama (evə) qəbul edilən “həyat yoldaşı” mənasında etimoloji izahını vermişdir (4, s. 296).

A.Aydemir isə qeyd edir ki, bu sözün etimologiyasını aydınlaşdırmaq üçün M.Kaşğarının “Divan”ına nəzər salmaq kifayətdir. Lüğətdə “dənizə, gölə tökülən suyun bir qolu, gəmilərin dəmir atdıqları liman” mənasında damğa sözü işlənib. M.Kaşğarının qeydinə əsaslanaraq (oğuzlarla, qıpçaqlar isimlərin və feillərin ortasında gələn *ğ* hərfini atırlar) tamğa sözünün inkişaf formasını belə göstərmək mümkündür: Tamğa/ tama/ tama+ t/ damat. Tama+ t sözündəki -t şəkilçisi də mübahisələrə səbəb olmuşdur. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, türk sözlərinin bir çoxunda -t şəkilçisi işlək olub: yapı+ t, yazı+ t, anı+ t və s. Tama sözünə -t şəkilçisi də sonakı inkişaf prosesində əlavə olunmuşdur. Türk xalqlarında qızı ərə verərkən “başını bağlamaq” deyiimi geniş yayılıb. Bu mənə M.Kaşğarının “tamğa” haqqında verdiyi məlumatın digər qismi ilə bağlıdır. Belə ki, xalq qızın ərə verilməsini gəminin limana bağlanmasına təşbeh etmişdir. Türklərin dənizçilikdən uzaq olduqlarını isə inkar etmək qeyri- mümkündür. Təkcə Orxon- Yenisey abidələrində çoxlu sayda çay, göl, dəniz adları çəkilmişdir (1, s. 134).

Müasir türk dilində işlənən fars mənşəli *damad*/*damat* sözü ilə yanaşı, şivələrdə bu qavramı ifadə edən digər leksemlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *enişte* kəliməsi əksər şivələrdə “birinin bacısının və ya qadın qohumlarının həyat yoldaşı”, Rizə şivələrində isə “damad, giyov” mənalarında işlənir. Bu anlayış Maraş dialektində “guya”, Adanada “özne”, Qars şivələrində isə “yezne” sözləri ilə ifadə olunur. Türk ədəbi dilində *güvey* sözü ilə də ifadə olunan bu qavram şivələrdə *giyev*, *guya* fonoformalarında da təzahür edir.

Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif fonetik tərkiblərdə işlənir. Azərbaycan dilinin Quba şivəsində leksem “kürəkən”, Cəbrayıl şivəsində isə *gəyən* sözü “kürəkən” mənasını ifadə edir. Naxçıvan, Şərur, Zəngilanda *gəv*/*giyev*/*kəv* “kürəkən”, Qubadlı, Zəngilanda *gəv*/*giyev* “bacının əri”, Qərbi Azərbaycan şivələrində *giyev*/*göy* “kürəkən”, Quba, Dərbənddə *giyo*/*giyov* “kürəkən, yeznə”, Zaqatalada *göyüm* “kürəkən”, İraq-türkmən və Şəki şivələrində *göy* “kürəkən” fonoformaları da, göründüyü kimi, həmin məzmunu daşıyır. “*Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının 81-ci xəritəsi göstərir ki, dialektlərdə giyev, göy şəkilləri çox geniş sahəyə yayılmışdır. Göy sözüne Şəkinin Kiçik Dəhnə, Zaqatalanın Muğanlı, Oğuzun Muxas, Vərdanlı, Xaçmaz, Xalxal, Sincan, Qəbələnin Bum, Zalam, Zargan, Vəndam, Çuxur, Qəbələ, Quşlar kənd şivələrində təsadüf edilir: Bajımnan göyüm gəlmişdi diinə biza*” (8, s. 29).

Nəticə. Türk və Azərbaycan dillərində bəzi qohumluq terminlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş

araşdırmamızda iki türkcənin lüğət tərkibində ünsiyyətə xidmət edən terminlərin forma və məzmunca bənzərlik təşkil etməsi ilə yanaşı, onların müxtəlif anlayışların ifadəçisi olduğunda ortaya çıxardı. Təbii ki, çox sayda belə leksemlərdən söz açmaq olar ki, onlar müxtəlif türk dillərində fərqli məzmun daşıyırlar. Ancaq oğuz qrupuna mənsub olan türk və Azərbaycan dillərində tədqiqata cəlb etdiyimiz sözlər onu deməyə əsas verir ki, ümumtürk leksik qatına mənsub olan bu kəlimələr qədim abidələrin dil təzahürü olmaqla yanaşı, digər türkcələrin lüğət tərkibində də bu və ya digər dərəcə istifadə olunur. Onların müəyyən qismi formaca, bir hissəsi isə məzmunca ayrı-ayrı anlayışları bildirirlər. Şübhəsiz ki, hər iki türkcədə ad kateqoriyasına daxil olan digər leksik vahidlərin də müqayisəli-tarixi baxımından təhlili də bu bərdəki faktları daha zənginləşdirə bilər və gələcək tədqiqatlarda həmin qrupları əhatə edən terminlərin qarşılıqlı öyrənilməsi bu məqamların üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aydemir, A. Türkcədə Bəzi Şihrî Akrabalıq Terimləri Üzerine // The Journal of Academic Social Science Studies, s.126-142, 2012
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Darabadi M.D. İran Türk Ağzlarında Karşılaştırmalı Söz Varlığı. Doktora tezi. Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021, 890 s.
4. Drevnyarusskiy Slovar (DTS). Pod Red. V.M.Nadelleva, D.M.Nasilova, Z.R.Tenişeva, A.M.Şerbak, Leningrad, 1969
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
6. Quliyeva K. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qohumluq münasibətləri bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 140 s.
7. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi nəşr, 2019, 352 s.
8. Teymurlu Z. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı: BMU, 2017, 122 s.
9. Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> (15.12.2024)
10. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli grammatikası. Bakı: MBM, 2008, 354 s.

Xülasə

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində areal xarakterli qohumluq münasibətləri bildirən bəzi sözlər

Müasir türk və Azərbaycan dillərinin dialektlərində türkcənin qədim izlərini əks etdirən çox sayda leksik vahidlər var ki, onların müəyyən qismi ortaq, müəyyən qismi isə areal xarakterli sözlərdir. Bunların içərisində qohumluq bildirən sözlər say çoxluğu ilə seçilir. Tədqiqatlarda ortaq leksika məsələsinə geniş ayrıldığından məqalədə əsasən areal xarakterli leksemlər, xüsusilə qohumluq münasibətləri bildirən sözlər üzərində dayanılmışdır.

Qohumluq adları hər bir dilin özünəməxsusluğunu, zənginliyini, tarixi təcrübəsini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini əks etdirən vacib kriteriyalardan biridir. Qohumluq əlaqələrinə əskidən xüsusi önəm verən türklərin müsəlmanlığı qəbul etməsindən sonra, islamda qohumluğa verilən mühüm dəyər bu münasibətlərin daha da möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Bu baxımdan oğuz qrupuna daxil edilən türk və Azərbaycan dillərinin həm ədəbi, həm də dialektləri səviyyəsində qohumluq anlayışı bildirən çox sayda sözlər var ki, bunların bir qismi forma və məzmunca areal xarakter daşıyır.

Türk və Azərbaycan dillərində bəzi qohumluq terminlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş məqalə hər iki türkcənin lüğət tərkibində ünsiyyətə xidmət edən terminlərin forma və məzmunca bənzərlik təşkil etməsi ilə yanaşı, onların müxtəlif anlayışların ifadəçisi olduğunu da ortaya çıxarır. Təbii ki, çox sayda belə leksemlərdən söz açmaq olar ki, onlar müxtəlif türk dillərində fərqli məzmun daşıyırlar. Ancaq oğuz qrupuna mənsub olan türk və Azərbaycan dillərində tədqiqata cəlb olunan sözlər onu deməyə əsas verir ki, ümumtürk leksik qatına mənsub olan bu kəlimələr qədim abidələrin dil təzahürü olmaqla yanaşı, digər türkcələrin lüğət tərkibində də bu və ya digər dərəcə istifadə olunur.

Açar sözlər: *türk dili, Azərbaycan dili, dialektlər, qohumluq bildirən sözlər, areal leksika.*

Abstract

The some areal words expressing kinship relations in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages

In the dialects of modern Turkish and Azerbaijani languages, there are many lexical units reflecting ancient traces of Turkish, some of which are common words, and some are areal words. Among them, words denoting kinship are distinguished by their large number. Since the issue of common lexis has been widely discussed in studies, the article mainly focuses on areal lexemes, especially words denoting kinship relations.

Kinship names are one of the important criteria reflecting the uniqueness, richness, historical experience, customs and culture of each language. After the Turks, who had previously attached special importance to kinship relations, converted to Islam, the important value given to kinship in Islam conditioned the further strengthening of these relations. In this regard, there are many words expressing the concept of kinship at both the literary and dialect levels of the Turkic and Azerbaijani languages included in the Oghuz group, some of which are areal in form and content.

The article, devoted to the comparative analysis of some kinship terms in the Turkish and Azerbaijani languages, reveals that the terms serving communication in the vocabulary of both Turkic languages are similar in form and content, and they also express different concepts. Of course, one can talk about a large number of such lexemes that carry different content in different Turkic languages. However, the words involved in the study in the Turkish and Azerbaijani languages belonging to the Oghuz group give reason to say that these words, which belong to the general Turkic lexical layer, are not only a linguistic manifestation of ancient monuments, but are also used to one degree or another in the vocabulary of other Turkic languages.

Keywords: *The Turkish language, the Azerbaijani language, dialects, words denoting kinship, areal lexicon.*

Резюме

Некоторые ареальные слова, выражающие родственные отношения в диалектах турецкого и азербайджанского языков

В диалектах современных турецкого и азербайджанского языков имеется множество лексических единиц, отражающих древние следы турецкого языка, часть из которых являются общеупотребительными словами, а часть — ареальными словами. Среди них выделяются многочисленностью слова, обозначающие родство. Поскольку вопрос общеупотребительной лексики широко обсуждается в исследованиях, в статье основное внимание уделяется ареальным лексемам, особенно словам, обозначающим родственные отношения.

Родственные имена являются одним из важных критериев, отражающих своеобразие, богатство, исторический опыт, обычаи и культуру каждого языка. После того, как тюрки, ранее придававшие особое значение родственным отношениям, приняли ислам, важное значение, придаваемое родству в исламе, обусловило дальнейшее укрепление этих отношений. В связи с этим, существует множество слов, выражающих понятие родства как на литературном, так и на диалектном уровне тюркских и азербайджанских языков, входящих в огузскую группу, некоторые из которых являются ареальными по форме и содержанию.

Статья, посвященная сравнительному анализу некоторых терминов родства в турецком и азербайджанском языках, выявляет, что термины, обслуживающие общение в лексике обоих тюркских языков, схожи по форме и содержанию, а также выражают разные понятия. Конечно, можно говорить о большом количестве таких лексем, несущих в разных тюркских языках разное содержание. Однако привлеченные к исследованию слова в турецком и азербайджанском языках, относящиеся к огузской группе, дают основание говорить о том, что эти слова, относящиеся к общетюркскому лексическому пласту, не являются только языковым проявлением древних памятников, но и в той или иной степени употребляются в лексике других тюркских языков.

Ключевые слова: *Турецкий язык, азербайджанский язык, диалекты, слова, обозначающие родство, ареальная лексика.*

Rəyşi: *filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Məmmədov*